
Eredeti közlemények

MI LENNE VELÜNK SZTEREOTÍPIÁK NÉLKÜL?*

HUNYADY GYÖRGY

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pszichológiai Intézet
E-mail: hunyady@izabell.elte.hu

A sztereotípiá fogalma hagyományosan ugyan az előítéletekkel mosódik össze, azonban utóbb az információfeldolgozási paradigmán nyugvó kutatások kimutatták és kifejtették a sztereotípiák lehető és szükséges szerepét a személyek, mások és magunk percepciójában. A szerző tézise, hogy a sztereotípiák mint a társadalomkép mozaikdarabjai funkcionálnak a társadalom egészének megismerésében, s ily módon a társadalmi csoportok közötti kapcsolatok szabályozásában is. A tanulmány több évtized kutatásait kerekben 12 pontba rendezi: tárgyalja a nemzeti sztereotípiák tartalmát és viszonyait, s bemutat kontinensekhez és a kelet–nyugat dimenzióhoz kötődő sztereotípiákat. Feltárja, hogy a nemzeti és földrajzi kategóriákhoz nemcsak személyi vonások, hanem foglalkozási kategóriák, társadalmi modellek is kötődnek a köztudatban. A politikai rendszerváltozás együtt járt a nemzeti és társadalmi sztereotípiák rendszerének változásával, mint ahogy megváltozott a személyes identitástudat alkotóelemeit képező kategóriák viszonya is. A változások tényeire reflektálva kategorizáljuk a történeti időt is, s a történeti kategóriákhoz kötődő sztereotípiák maguk is változásokon estek át. A politikai pluralizmus beköszöntével sztereotíp jellemzések születtek a politikai pártokról, többek között azok értéktörekvéseiről, s ezek a pártsztereotípiák is a politika összképében nyerik el értelmüket, és azzal együtt változnak. A sztereotípiák tartalmának és viszonyainak alakulása nem vezethető le az érintkezéshipotézisből, hanem döntően a társadalomkép változásából deduktíve adódik.

Kulcsszavak: *nemzeti és társadalmi sztereotípiák, sztereotípiák funkciói (az egyének, illetve a társadalom megismerésében), implikált társadalomelmélet, politikai rendszerváltás, a kelet–nyugat dimenzió a közgondolkodásban, történeti kategóriák és sztereotípiák, sztereotípiák változásai (induktív versus deduktív)*

Ha a sztereotípiá szó közkeletű értelméből indulok ki, amely az embercsoportokra vonatkozó túláltalánosításokat az előítéletekkel köti össze, akkor kérdésünk *kacér játék egy társadalmi ideálképpel*. Mi lenne, milyen jó lenne, ha embernek emberrel, csoportnak csoporttal való kapcsolatát nem terhelnék – a szó szoros értelmében

* Mérei Ferenc-előadás a Magyar Pszichológiai Társaság 2000. évi tudományos nagygyűlésén.

vett – *elő*-ítéletek. Ha találkozunk bárkivel is, pusztán az illető felismert csoport-hovatartozása, kategorizálása alapján nem lennének tapasztalatok előtti várakozásaink, tapasztalatokat torzító beállítódásaink, nyílt vagy burkolt diszkriminációra vezető következtetéseink.

KATZ és BRALY (1935) klasszikus sztereotípiaértelmezése erős gyökeret eresztett a szakirodalomban és meghonosodott a közfelfogásban is. Ez a szerzőpár rendelt empirikus műveletet Lippmann esszéisztikusan bevezetett fogalmához, s ezt társadalomkritikai kommentárral tette az 1930-as évek elején: elmarasztalta azt a tényt, hogy az emberek (akiket ez alkalomból 100 princetoni diák képviselt) viszonylagos egyöntetűséggel képesek és hajlandók etnikai csoportokat tulajdonságokkal jellemezni. Nyilvánvaló és helyénvaló volt a kor fajüldöző törekvései ellenében megfogalmazott üzenetük, s eszmei álláspontjuk mindmáig egybecseng szakmánk általános irányultságával. Támaszra talált egyszersmind az Egyesült Államok politikájában, amely az etnikai öntudat és türelem egyidejű képviselésével, pl. a négerkérdés mély társadalmi konfliktusának társadalompolitikai megoldását érte el egy olyan évszázadban, amely az etnikai-nemzeti és társadalmi-osztály diszkrimináció rémtetteivel és újra-újratámadásával volt tele.

Ugyanakkor – ha őszinték vagyunk – Katz és Braly pejoratív sztereotípiafogalma élő *illusztrációja* volt a *prekoncepción alapuló túláltalánosításnak*. Prototipikusnak vették a személyes tapasztalatot nélkülöző, kifejezetten negatív értékelő töltetű, s a rugalmatlan alkalmazás során kivételt vagy korrekciót nem engedő csoportjellemzéseket. Így érdemben nem merült fel, hogy tapasztalati forrást nyújthat más is, s ezt közvetítheti a kultúra, hogy a csoportjellemzések az értékelés széles színvonalára terjedhetnek ki, s hogy a csoportszintű általánosítás pusztán léte nem szükségképpen jelenti a csoporttag egyéni vonásainak mellőzését és elvitatását.

Az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján a szociálpszichológia területére is átcsapott az ún. kognitív forradalom, amely a szociális megismerés folyamatában kereste a sztereotípiák genezisést, fennmaradásának formáit, betöltött szerepét. David Hamilton az, aki bevezető, inspiráló, összegző írásaiban (HAMILTON, 1979, 1981; HAMILTON, SHERMAN, 1994, 1996; HAMILTON, TROLIER, 1986; HUNYADY és munkatársai, 1999) ki- és megmutatja, hogy ha korábban a csoportok által hordozott sztereotípiák tartalma volt a figyelem fókuszában, akkor a kognitív embereket a személyre és a csoportra vonatkozó információk egyéni feldolgozása, ezek kölcsönviszonya foglalkoztatja. Ebben a megközelítésben a sztereotípia nem szükségképpen konszenzuális. A csoportba kategorizált személyek megismerése szempontjából sem csak torzít, hanem hasznat is hajt.

Könyvészeti tény, hogy a kategorizálás és sztereotipizálás, az e vetületben szemlélt csoportközi viszonyok és társadalmi identitás problémabokra az 1980-as és 1990-es években olyan súllyal és arányban szerepelt a szociálpszichológia szakirodalmában, amihez csak a konzisztenciaelméletek, s az attribúciós tan prosperitása volt a maga korában hasonló. Ez a kognitív kísérleti szakirodalom azt is elemzi, hogy a csoportok percepciójának milyen sajátosságai és sajátos torzulásai vannak, s nem feledkezik meg arról sem, hogy a személyek sokoldalú és teljes percepciójához képest partikuláris, ha csak egy bizonyos kategória tagjaként azonosítjuk és jellemezzük őket. Mindazonáltal – az egymással egyébként vetélkedő Fiske- és

Brewer-modellek egybecsengő tézise, hogy – a személyek megismerésében megkerülhetetlenek és nélkülözhetetlenek a sztereotípiák. Így van ez mások megismerésében, amikor az intellektuális energiákkal való józan takarékoság sokszor azt követeli, és csak azt engedi meg, hogy az egyént mint kategóriatagot tekintsük. S így van ez magunk meghatározásában, ami társadalmi kategóriánk azonosítására és jellemzőire épül, s azok értéktartalmára támaszkodik, amint ezt TAJFEL és TURNER szociális identitás elmélete (1986), újabban Turner és Oakes (OAKES és munkatársai, 1994) önkategorizációs elmélete kifejti.

Az elmondottakból következik, hogy a szociális kategóriák és sztereotípiák léte, sokszínűsége és elterjedtsége nem véletlen, a tőlük való búcsú nem reális. Ha gondolatban eljátszanánk is vele, be kell látnunk, hogy pótolhatatlan hiányt okozna a személyek megismerésében.

Ha módszeresen végiggondoljuk, hogy a csoportok jellemzése milyen *funkciókat* tölt be – amint ezt 1999 októberében nemzetközi munkaértekezletünkön végiggondoltuk –, akkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy leszögezzük, a csoportsztereotípiáknak lehet hasznos szerepe *mások és magunk megismerésében és értékelésében*. Az előadás címére visszautalva azt kell mondanom, hogy a sztereotípiák elvesztését feltéve, de meg nem engedve, két további veszteség is érne bennünket. Ezek nem az egyes egyének megismerésében mutatkoznának, hanem a *társadalomban* való tájékozódásban, a társadalom által kitöltött tér és idő világképében. Nem ez az alkalom, hogy a társadalom és történelem egyének feletti létéről együtt elmélkedjünk, ennek természetéről nem kell megállapodnunk ahhoz, hogy számot vessünk a gondolkodó ember és szellemi közösség azon igényéről, hogy egy átlátható, strukturált, jelentésteli világ élményében részesüljön, s ennek szabályait megismerve biztosítsa saját túlélését. Ennek az igénynek a létét és kiélését tételezi fel és írja le minden kognitív szociálpszichológia, az első programadó KRECH és CRUTCHFIELD (1948) kötetig visszamenően.

Megítélésem szerint a csoportok percepciója nemcsak a csoporttagok megismeréséből kiindulva és arra visszahatva megy végbe, hanem a látni vélt csoportok tablójának szintjén, azok összemérésével, specifikálásával és hierarchizálásával. A csoportsztereotípiák létrejötte és működése ebben a keretben is értelmezésre vár. Ugyanakkor a társadalom vagy ennek meghatározóan befolyásos, illetve önfeladónan kiszolgáltatott csoportjai egymással együttműködve, a leírások révén tulajdonképpen elő is írják a csoportközi viszonyokat és így az egyes csoportok társadalmi mozgásterét. A csoportsztereotípiák tehát – ahogy ezt JOST és BANAJI (1994) rendszerigazolási elmélete is feltételezi – a társadalmi élet szabályozásában is funkcionálnak.

Engedjék meg, hogy – több évtizedes hazai vizsgálatainkat mintegy áttekintve – azt illusztráljam, hogy *kultúránk közegében, mi magyarok* nemzetképek révén a teret, történeti periódusok révén az időt társadalmi természettel, emberi arculattal ruházzuk fel, értékeléssel színezzük ki és így kapunk és nyújtunk jelentésteli, orientáló világképet. Az adott keretekben nem térnek ki ezen elterjedt és stabil szerkezetű sztereotípiák társadalmi hátterére, egyéni gondolkodásmóddal való kapcsolatára, szerveződési szabályszerűségeire kognitív területeken belül és azok között, beleértve a tulajdonságkonstruktumok tartalmát és használatát. Célom csupán az,

hogy a sztereotípiákról való gondolkodásunkat visszavezessem LIPPMANN szinte kimeríthetetlenül gazdag koncepciójához, melyből idézem: „A sztereotip fogalmainkban tükröződő világ nem szükségszerűen azonos azzal a világgal, amelyet szeretnénk. Egyszerűen olyan világ, amire számítunk” (1922, 69). Ezt a kulcsmondatot részletezi is: a belakott világ képeződik le a sztereotípiákban, amelyben megtaláljuk a magunk helyét, s azért is kötődünk hozzájuk, mert megingásuk tájékozódásunk alapjait és az átlátás biztonságérzetét sérti.

Kereken egy tucat témát érintek, az idő szorításában csak vázlatosan.

1. MAGYAR NEMZETI KRITÉRIUMOK ÉS KARAKTERISZTIKUMOK

Az 1960-as évek közepétől firtattuk, hogy a társadalomból merített mintáink egyrészt kitartanak magyarnak, másrészt milyen embernek tartják, milyen személyi vonásokkal ruházzák fel a magyarokat.

Ma publicisztikai közhely, hogy a *nemzet kétféle felfogása* vetélkedik egymással, az egyik a nyelvi-kulturális közösséggel azonosítja ezt, a másik az állam polgárainak, az országlakóknak a közösségét látja benne. No persze mindkettőnek van végletesebb változata, az egyik oldalon a történeti eredet mögött-alatt látják és hangsúlyozzák a biológiai származás összekötő kapcsát, a másik oldalon pusztán személyes-szubjektív szándéktól teszik függővé, hogy ki tagja vagy nem tagja a nemzeti csoportnak. Az 1960-as évek közepén s az 1970-es évek elején ezen összemosódó, ám elkülöníthető modellek – finoman szólva – nem képezték a társadalmi diskurzus tárgyát. A nemzetdefiníció általános és a magyarságkritériumok konkrét szintjén feltett kérdéseink ekkor a kérdezetteket zavarba is ejtették, de válaszaikban dominált a nemzet és az állampolgári közösség azonosítása. Ekkor is megtapasztaltuk egyébként az érzelmvezérelt, önkiteljesítő gondolkodásnak azt a logikáját, amely egyként a nemzetbe sorolja az ország idegen ajkú és kultúrájú polgárait is, és a szomszédos országokban élő, magyar nyelvű és kultúrájú kisebbségeket is.

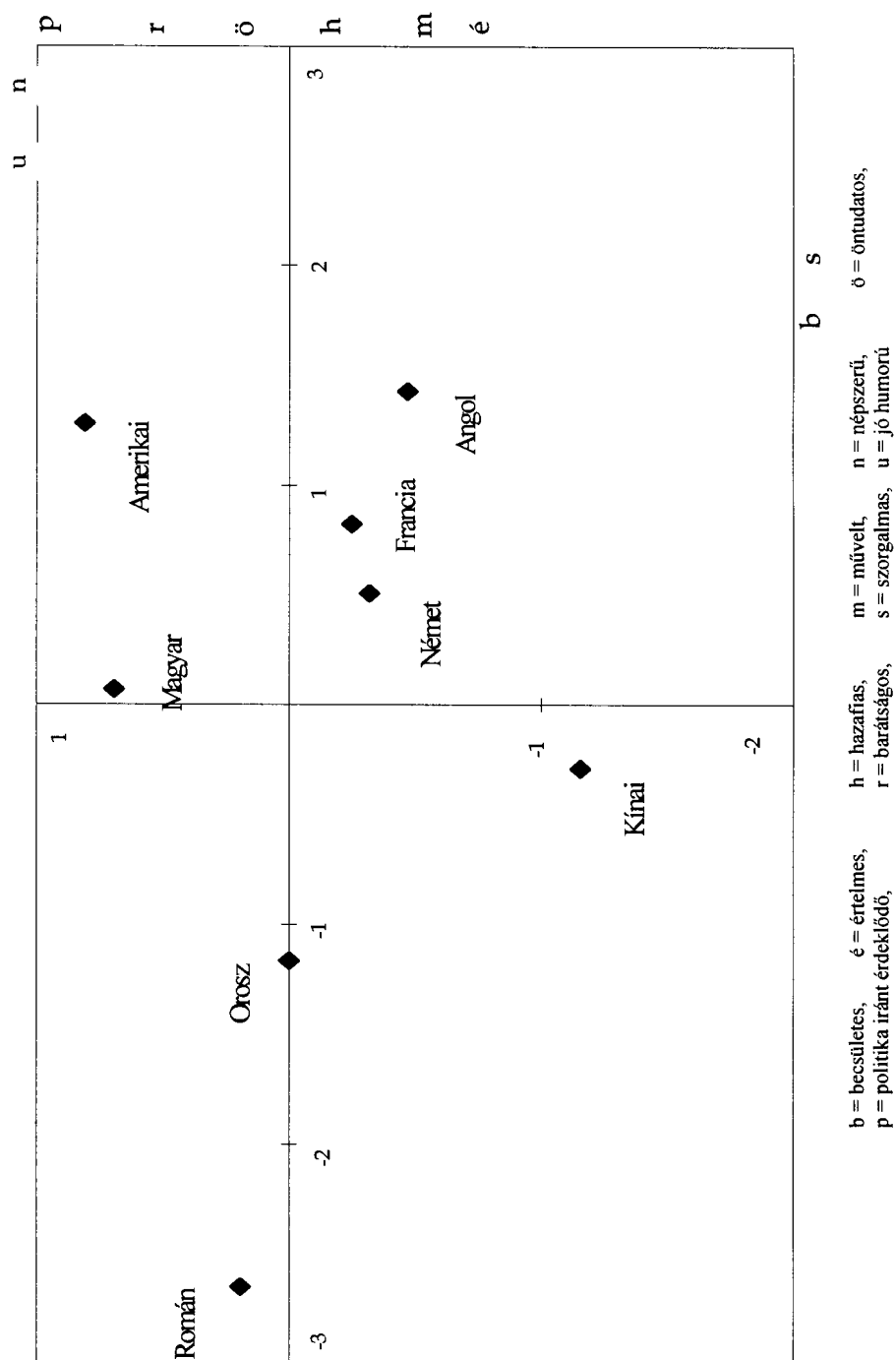
A kategóriahatárok megvonásának minden nehézsége és lazasága mellett megtapasztalhattuk, hogy könnyűszerrel és szertelen egyöntetűséggel választ tudnak adni az emberek arra, hogy *milyen vonások mennyire jellemzik* általában a magyart. A kötetlen vagy zárt kérdésekre születő nemzeti önjellemzések emocionális hangsúlyúak: nem az értelem, a szakszerű hozzáértés, a filozofikus elvontság jelenik meg bennük, hanem érzelmek, kötődések, s mindenekfelett a barátságosság, derű, fogadókészség, szociabilitás. A stabilitás és kiszámíthatóság biztonsága nem sugárzik ebből a nemzetképből. Hiányzik belőle a kiegyensúlyozott nyugalom, a hosszú távon építkező következetesség, szorgalom, takarékoság, de nem tartozik erényei közé a felfokozott normatudat, önfeladó összetartás sem. A magyar – eszerint – mértékkel érintett és érdekelt a politikában, viszont alapvetően hazafiasnak mondják.

Az idők során vizsgálatok tucatjában tértünk vissza a saját nemzet jellemzésére, s a kérdés módjától függetlenül – az elmondottak értelmében – nagy tartalmi állandóságot tapasztaltunk. Egyik első – sztereotípiaelméleti és kutatás-módszertani szempontból egyaránt fontos – leleményünk az volt, hogy ezen autosztereotí-

piával kapcsolatban elkülönítettük a tartalom két aspektusát: *egyfelől* a benne rejlő *értékelés szintjét*, érzelmi töltetét, az attitűdinális összetevőt, *másfelől* a tulajdonságok aszerint képzett erősrát, hogy mennyire tartják jellemzőnek őket, tehát a *tulajdonságprofil*t, a perceptuális összetevőt. 1974-ben dokumentáltuk (HUNYADY és munkatársai, 1974), hogy ha az országos reprezentatív mintában aszerint különítettünk el csoportokat, hogy mennyire pozitív nemzetjellemzésük attitűd-összetevője, az általuk adott nemzetjellemzés tulajdonságprofilja akkor is hasonló lesz egymáshoz. 1981-ben és 1991-ben homogén csoportokból azonos alapon felépített diákmintán végeztünk vizsgálatot (HUNYADY, 1996, 113–115), s az időkülönbség ellenére is azt tapasztaltuk, hogy az azonos módon feltett zártskálás kérdésekre a nemzeti önjellemzés tulajdonságprofilja stabil, tehát abban nincs változás tíz év alatt sem, hogy melyik vonás jellemzi inkább és melyik kevésbé a magyar embert. A valóságfedezet nagy kérdése bennünket itt nem foglalkoztatott, azt viszont könnyűszerrel felismerhetjük, hogy a saját kategória jellemzésének nem különösen hízelgő tartalma közös a magaskultúra csúcsein, s a kultúrlejtő alján, a tömeges válaszokban. Ezzel kapcsolatban azt véltük feladatunknak, hogy felderítsük: más nemzetek jellemzésétől mennyiben tér el a magyar autosztereotípia egyfelől a maga tulajdonságprofiljával, másfelől értékelő töltetével.

2. A NEMZETEK MENTÁLIS VILÁGTÉRKÉPE

1981-ben és 1991-ben nyolc nemzettel kapcsolatban kértünk nemzetjellemzéseket 10 bipoláris tulajdonságskálán (HUNYADY, 1996, 113–133). A jellemzett nemzetek tulajdonságprofilja között 1981-ben több, 1991-ben lényegesen kevesebb hasonlóság mutatkozott: egyetlen nemzet volt, amely a többihez egyik esetben sem volt statisztikai kritériumok szerint hasonló: ez a magyar. A *nemzeti önleírás* tehát nemcsak konzekvens, hanem *egyedi* is, ugyanakkor nem – különösen – hízelgő. Az értékelés legegyszerűbb mutatójaként a pozitív vonások skálafokának súlyozatlan átlagát tekintjük a hétfokú skálán. A magyar a nyolc nemzet között 1981-ben a negyedik, 1991-ben ötödik volt az értékelés sorában, tehát általánosságban véve valaminő elragadtatott ingroup hatásról nem beszélhetünk. Íme, itt van a méreteikben, történetükben és kilátásaikban korlátozott társadalmak terepén folytatott vizsgálódás egy hozadéka: míg csak a múlt vagy a jelen diadalmas társadalmában (Franciaországban, illetve az Egyesült Államokban) tanulmányozzuk a látni vélt etnikai hierarchiákat, azt hihetnénk, hogy az ingroup preferencia természetes és örök. A magyar példa viszont ráébreszthet arra, hogy a vágyvezérelt gondolkodás sem szükségképp szakad el teljesen a realitásoktól. Az általunk felkínált megítélési szempontok közül van két vonás, amellyel kapcsolatban a legkedvezőbb megítélésben a saját csoport részesül: ezt tartják a leginkább barátságosnak és a legjobb humorúnak. A multidimenzionális skálázás jól mutatja (*1. ábra*), hogy 1991-ben a nemzetjellemzések mentális terében a magyar – a nyugati nemzetekhez közel – kedvező helyet foglal el. Ezt a teret négy tartalmilag megkülönböztethető tulajdonságnyaláb jelöli ki, amelyek egymástól ugyan elkülönülnek, de pozitív pólusuk egy oldalon van, s a *magyarság* a határmezsgyéjén, de a *pozitív oldalon* foglalja el helyét.

1. ábra. Nemzetjellemzése MDS tere, 1991

Figyelemreméltó jelzés, hogy még a minden értelemben távol eső „kínainak” is vannak érzékelt morális pozitívumai, az ellenoldal végletét viszont a szomszédos „román” alakja testesíti meg.

3. A RÉGIÓ NEMZETEINEK MENTÁLIS TÉRKÉPE

Ez a kényes tény felhívja a figyelmet a szűkebb geopolitikai-kulturális régió feszültségeire, amelyekre 1994-ben egy kisebb volumenű, de intenzív elemzést fordítottunk. Kitűnik, hogy a kelet-közép-európai államalkotó népek jellemzésekor a magyarságnak már kifejezetten vezető helyet jelölnek ki a kérdezettek. Allport szól egy helyütt a régió sakktáblaszerű előítélet-rendszeréről, ez itt a második szomszéd iránti rokonszenvek terén is megmutatkozik: a saját nemzeti csoport kiemelt értéke lesz e kontextusban a „műveltség”, mely tekintetében percipiált vezető hely óhatatlanul emlékeztet a két világháború közötti időszak „kultúrfölényét” hirdető ún. neonacionalizmusára. A második szomszéd iránti rokonszenv magyarázhatja csak, hogy a barátságosság tekintetében, amelyet más kontextusban rendre magyar erénynek tartanak, itt nemcsak a „lengyel”, de a „bolgár” is kifejezetten megelőzi a magyart.

4. A ROMÁNKÉP ÉS A ROMÁN TÜKÖR

Nincs azonban olyan időpont és összehasonlítási keret, amelyben az utóbbi húsz évben a magyar kérdezettek végső soron ne a „román embert” értékelnék a legkevésbé kedvezően. Ez az erős, konzekvens, időtálló negatív attitűd megnyilvánul az országteljesítmények értékelésében is, de a nemzetjellemezés karakterszínvonalaiban is.

A románság negatív értékeléssel átszínezett percepciója indított arra, hogy megkíséreljük feltárni azt is, milyen a magyarok képe az ő szemükben. Így az 1991. évi hazai vizsgálatunk szempontjaiból és módszereivel gyűjtöttünk sztereotípiainformációkat 1994-ben egy megfelelő romániai diákmintán. Az eredmények azt tanúsították, hogy a nemzetek körképe nagy hasonlóságot mutat. A magyar és a román minta az egyes nemzetjellemezések tulajdonságprofilját rendre hasonlóan látja: az ott is legpozitívabban értékelt „angol” és a kifejezetten kedvező értékelésben részesülő „kínai” esetében csakúgy, mint a középszinten elhelyezkedő „amerikai” és a „német” jellemzésében és a sor végére szorult „orosz” leírásakor. A román minta kissé másként látja a „francia embert”, akit harmadik helyen preferálnak és a magyar kérdezettektől eltérően lényegesen szociálisabbnak tartanak. Mindemellett szinte groteszk, hogy a román nemzeti önjellemzés és ellenségkép is tökéletesen azonos a magyarokéval, csak hogy a két náció szerepe épp *felcserélődik* (HUNYADY, 1997). E mintaszerű „tükörkép”-elrendezés természetesen nem minősíti az állítások igazságtartalmát, de azt érzékelteti, hogy a világképben betöltött azonos funkció rányomja bélyegét a két sztereotípiá tartalmára. A „román ember” maga a negyedik lesz a nemzetek hierarchiájában, tulajdonságprofiljában a barát-

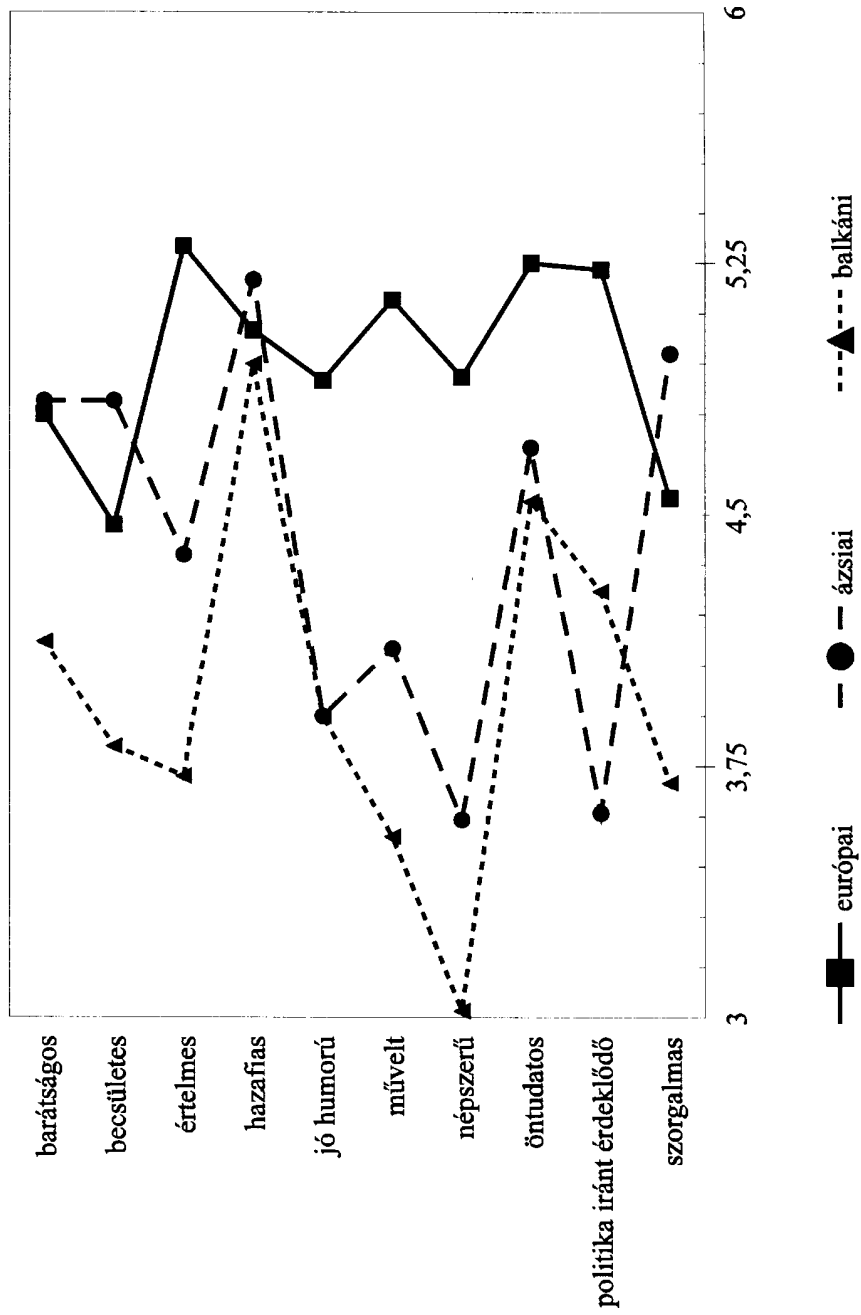
ságosság és a jó humor emelkedik ki, a „magyar” értékelése szemükben lényegesen negatívabb, s csak azért nem lesz az utolsó, mert az „orosz” jellemzésének értékelő töltete még kedvezőtlenebb. A helyzeti hasonlóságot és a rivalizálás motívumát még az is kifejezi, hogy kölcsönösen mit válaszolna arra a kérdésre, hogy Európáról – erről a földrajzi, politikai, társadalmi, kulturális, sokrétű fogalomról – melyik ország jut eszükbe. Magyarország egyetlen egyszer sem merül fel Európával kapcsolatban.

5. A KONTINENSEK MENTÁLIS VILÁGTÉRKÉPE

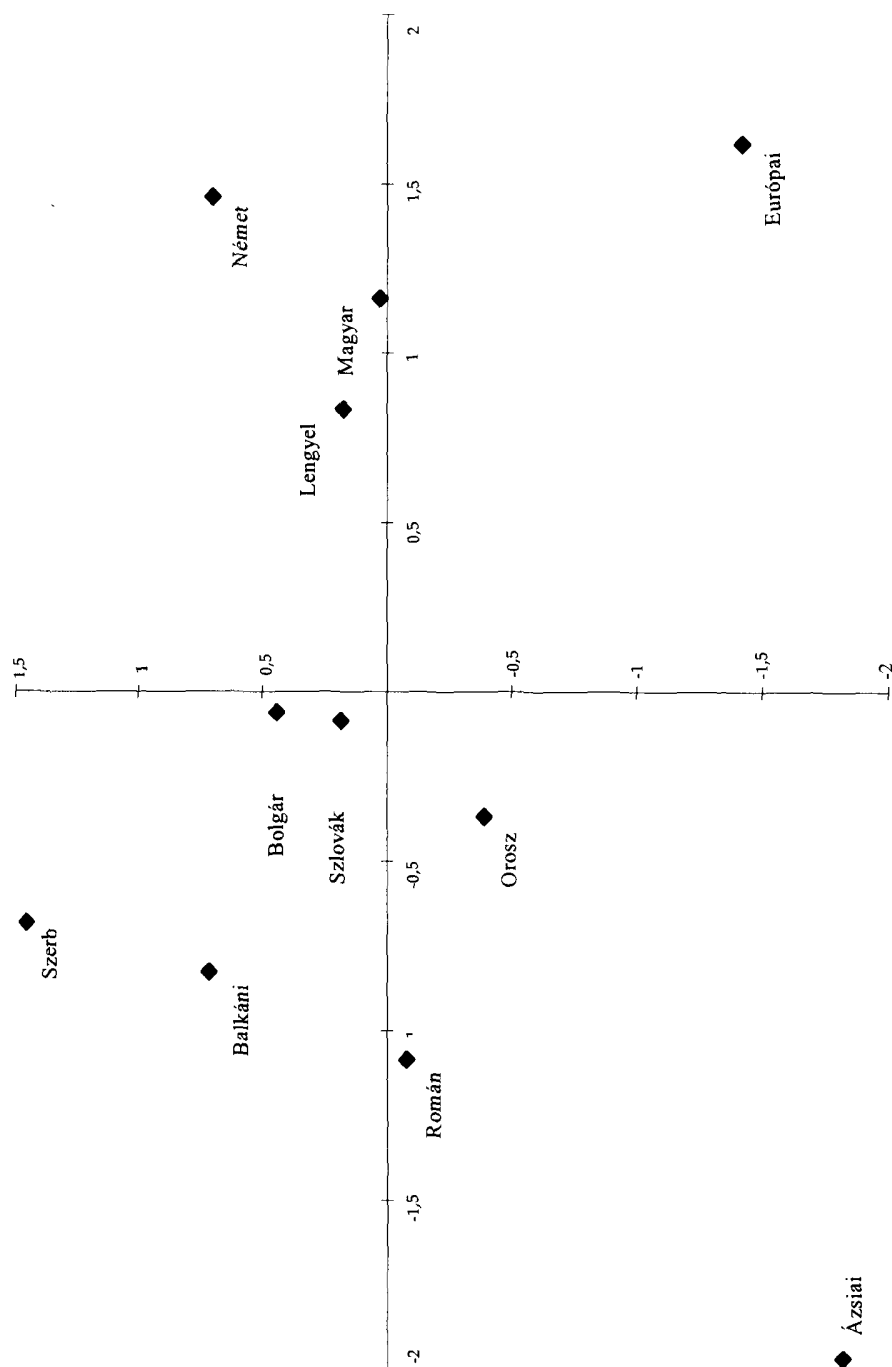
Kanyarodjunk vissza a magyar minták nézeteihez: itt a kérdezettek tört hányada, 3% ugyan megemlíti Romániát mint európai országot, de a nagy többség, 75% Németországban, 60% Franciaországban gondolkodik, s 1991-ben a mintának több mint fele könyvelte el Magyarországot mint jellegzetes európai államot, s csak ezt követte 50%-hoz közel Nagy-Britannia. Az országok és a nemzetek megítélése és besorolása nem mindig és minden vonatkozásban vág egybe, de az európaiság minősítésében igen. 2000-ben, amikor arra kérdeztünk rá, hogy különböző nemzetek képviselői az általában vett „európai emberhez” mennyire állnak közel, az első helyeken a németet, az angolt és a franciát találjuk, s a régióból a magyar és a lengyel skálán kifejezett pozíciója lényegesen jobb, mint a románé, szerbé és végül az oroszé.

Milyen tehát ezen összehasonlítások gondolati horgonypontja, az „európai ember”? Meggyőződhattunk arról, hogy akár kötött, akár kötetlen formában kérünk róla jellemzést, egy igen *jellegzetes tulajdonságprofil* jelenik meg (2. ábra). 1991-ben és 2000-ben, diákok körében és a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán hasonlóképpen írják le: intellektuális értékei, műveltsége s önértéktérzése, ambiciózus érdekképviselése a jellemzés erős pozitívumai, melyekhez képest a morális értékvilág és az érzelmi s szociális nyitottság relatíve háttérbe szorul. Van tehát európai sztereotípia, mint ahogy más kontinentális, illetve szubkontinentális (pl. balkáni) kategóriákhoz is kötődik sztereotíp jellemzés. E kategóriák viszonyáról – közvetlen rákérdezéssel – kitűnik, hogy egyik oldalon Európa és Amerika áll közel egymáshoz, velük szemben, egymástól is távolabb helyezkedik el Ázsia és Afrika. A kategóriák viszonyára az is fényt vet, hogy az „európai” és az „ázsiai” jellemzése egymást mintegy kiegészíti, minden bizonnyal összemérésükön alapul. Ugyanakkor az úgymond kontinentális kategóriák érthető és jól értelmezhető módon illeszkednek a nemzeti kategóriák értéksorába, vagy a nemzetjellemzések viszonyait tükröző MDS térképbe (3. ábra). Az 1994-es adatok alapján ezt illusztráló ábra kifejezi egyrészt a „balkáni”, az „ázsiai” és az „európai” egymástól való szisztematikus elkülönítését a sok szempontú jellemzés során, másfelől azt, hogy a kontinentális kategóriák leírása többnyire ott élő nemzetek jellemzéséhez áll – hangsúlyozom – viszonylag közel. Mindazonáltal újabb adalékokat kapunk arra nézve, hogy a földrajzi kategorizálás és a nemzeti karakterizálás között van érdekes, s értelmezésre szoruló áttűnés az emberek szemében.

2. ábra. Kontinentális típusok jellemzése, 1991

3. ábra. A nemzeti és kontinentális kategóriák közös tere, 1994

6. ÉGTÁJAK EMBERI ÉS TÁRSADALMI ARCULATA

A nemzetközi sztereotípiaróladom foglalkozott az égtájak pszichológiai jelentőségével, de a szó szoros értelmében más dimenziót tüntetett ki figyelmével, mint amit Magyarországon mi fontosnak tapasztaltunk. Az észlelt *Észak–Dél* különbségnek gazdag és módszeres dokumentációja van. Nagyobb országokon belül is rendszeresen hűvösebbnek és kontrolláltabbnak látják az emberek az északiakat, mint a szenvedélyesebbnek és szertelenebbnek tűnő délieket. Ennek magyarázatát Montesquieu gondolatáig vezetik vissza az éghajlat és temperamentum kapcsolatáról. Megjegyzendő, hogy a legnagyobb lélegzetű komparatív nemzetpercepció vizsgálat, Peabody műve 1985-ből nemzetek kölcsönös benyomásaiból is lényegében ezt a szervezőelvet olvassa ki: az északiak egyetemes fölényét a náluk jobban látni vélt önkontroll alapozza meg.

A magyar népességből merített minták – viszont – a *Kelet és a Nyugat* közötti különbséget érzékelik inkább, s élesebben. Az eltérés nem a temperamentumra vonatkozó ítéletekben mutatkozik meg, hanem a keleti szociabilitás, közösségi és munkamorál és a nyugati műveltség, intellektus és önérvényesítés szembeállításában. Azt mondhatnánk, Ázsia és Európa kettőssége maga a megélt magyar múlt, a Kárpát-medencéből – mind a veszélyekben, mind a kecsegtetésekben – mindig is jól érezhető volt, s leképeződött a magas kultúra szellemi kapaszkodóiban és törekvésirányaiban is. A világ szellemi, gazdasági és társadalmi központja vándorol: volt a Földközi-tenger vidéke, lett az Atlanti-óceán két partja, s lehet majd a Csendes-óceán medencéje. Ez utóbbira a magyarság perspektívája azonban nemigen terjed ki, ilyen értelemben a Föld a mi mentális geometriánkban nem gömbölyű, hanem keleti és nyugati végpontok között terül el.

A látni vélt különbségek megfajtásához és magyarázatához támpontot ad a társadalmi kategóriákhoz kapcsolódó sztereotípiák tartalma. Vonatkozó vizsgálataink durva summázataként elmondható, hogy a szellemi és a fizikai munkavégzők között lényegében hasonló különbségeket látnak az általunk kérdezettek, mint a nyugati és a keleti nációk között. Önösség és értelem az egyik oldalon, több derű, nyitottság, közösségi morál a másikon, e profilkülönbségek mellett az előbbi általános értékelési szintje magasabb, mint az utóbbié. Kérdés, hogy ez pusztán párhuzam-e, vagy a társadalmi-foglalkozási modell valóban benne rejlik a nemzeti kategóriák felfogásában, sőt esetleg közvetít is a nemzeti kategóriák és a tulajdonságjellemzők között?

Ez a kérdésfeltevés nem szokványos, s tovább vezet az ún. kognitív területek közötti kapcsolat, illetve a megítélési dimenziók közötti kapcsolat vizsgálata felé. 1991-ben kontinens- (és nemzet-) nevek hívószavára kértünk a vizsgálati mintától foglalkozásasszociációkat, 2000-ben ugyancsak kötetlen módon kérdeztünk rá, hogy az országos reprezentatív minta tagjainak a foglalkozásnevek kapcsán milyen nemzetek, etnikai csoportok jutnak eszükbe. A két kutatás eredménye egybecseng abban a tekintetben, hogy e különböző kognitív területekhez tartozó kategóriák, a *nemzetek és a foglalkozások között* vannak rendszeres és finoman árnyalt összefüggések.

Az „ázsiai ember” a kérdezettek asszociációinak mintegy 50%-ában valamilyen

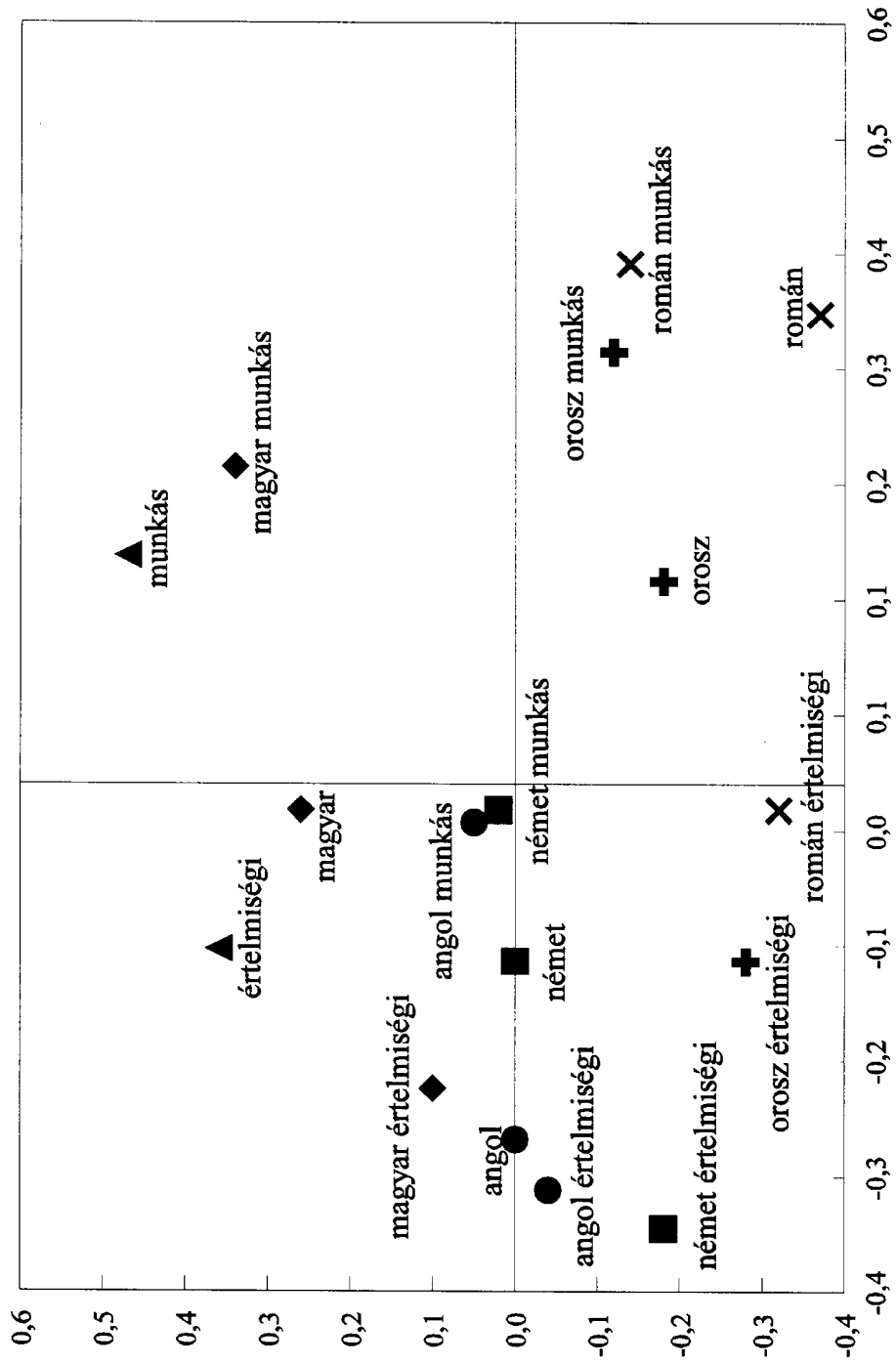
mezőgazdasági foglalatosságot űz. A lényegesen ritkábban megemlített munkások a kézműipar és a modern elektronika két végletét képviselik. A „román” és az „orosz” foglalkozási struktúrájában is viszonylag nagy (38%, ill. 29%) a paraszt, s az állattenyésztő részaránya. Az „orosszal” kapcsolatban majdnem hasonló arányban merül fel a munkás és bányász, s mondhatni nemzeti specifikum a katonák, rendőrök, nota bene titkos ügynökök 17%-os előfordulása. Merőben más képet mutat az „európai ember”, melynek foglalkozásai közül egyharmados-egyharmados arányban találjuk a szellemi foglalkozásokat és az üzleti szférát. Említésre méltó, hogy a saját csoport, a „magyar” az egyedüli nemzetnév, ahol az értelmiségi foglalkozások dominálnak, élen a tanár, orvos, mérnök, s a tudós, feltaláló. Ezt követi az üzleti élet, és ennek képviseletében főként a vállalkozó. A munkás felülmúlja a mezőgazdasági szférát. A román mellett csak itt asszociálnak a kérdezettek a munkanélküli.

Ehhez képest Európa nyugati oldalán az „angol” esetében a szellemi foglalkozásokról a 37%-ban felbukkanó üzleti tevékenységre tolódik át a hangsúly. Itt szerepel némileg gyakran a politikus, diplomata, vagy kerül szóba az arisztokrata. Nyugat-Európánál is nyugatabbra áll az Egyesült Államok, amellyel kapcsolatban a tipikusnak ítélt foglalkozásoknak itt immár a fele az üzleti élettel, gazdálkodással, üzletkötéssel kapcsolatos. Érdekes árnyalatbeli különbség, hogy e tekintetben az angol sűrűbben bankár, bankhivatalnok, az amerikai viszont üzletember, menedzser, gyáros vagy akár tőzsdés. Az üzleti világ mellett a farmer és cowboy a mezőgazdaságot képviseli, a szellemi életet a filmszínész jeleníti meg. Itt asszociálnak egyáltalán sportolóra, s említik a bűnözőt.

7. TÁRSADALMI MODELLEK A NEMZETKÉPEKBEN

A kérdezettek tömegében mutatkozó gondolattársítások gyakorisága csak egy mutató a lehetségesek közül. Alkalmaztunk a kérdés vizsgálatára más eljárásokat is, így például *gyakorisági becsléseket* kértünk arra nézve, hogy egy-egy foglalkozás milyen arányban szerepel a különböző nemzeti társadalmakban. A fizikai munkavégzők arányát a keleti népekkel kapcsolatban, a szellemiek gyakoriságát a nyugati nációk esetében lényegesen túlbecsülik. Ismét egy más megközelítés volt, amikor 1991-ben a *keresztkategorizáció* eszközével élve kértünk és kaptunk jellemzést nemzeti, foglalkozási és e kettőt kombináló típusokról (4. ábra). Mint a sokatmondó MDS ábra mutatja, a „román” és az „orosz” nemzeti kategória egyértelműen a „román munkáshoz”, illetve az „orosz munkáshoz” áll közelebb, mint értelmiségi altípusához. Eközben mondjuk nemcsak az „angol”, hanem az „angol munkás” is, s nemcsak a „német”, hanem a „német munkás” is az értelmiségi foglalkozás tulajdonságjellemezőit hordozza inkább.

Sajnos itt most nincs mód ennek az új és talán termékeny kutatási iránynak lényegi eredményeit mind számba venni. Maradva a bemutatott MDS ábránál, annyit azonban demonstrálhatunk, hogy a 17 tárgyról 10-10 tulajdonság szempontjából születő nagytömegű jellemzés hasonlóság alapján történő elrendeződésében világos logika érvényesül. A nemzeti és foglalkozási keresztkategóriák megítélésére

4. ábra. Az összetett kategóriák és alkotóelemeik jellemzésének MDS tere, 1991

egyaránt hat mind a foglalkozási, mind a nemzeti komponens. A foglalkozás szerinti eltérések rendre megjelennek a vízszintes koordinátán, a nemzeti sajátosságok pedig a függőleges koordinátán mutatkoznak meg oly módon, hogy egy-egy nemzet jellemzésével gyakran egy szinten, az origótól azonos távolságban sorakoznak az adott nemzet foglalkozási alkategóriái. Különös figyelmet érdemelnek a tiszta foglalkozási kategóriák és ennek nemzeti alkategóriái közötti viszonyok. Szembeötlő, hogy a tiszta, elvont, általános foglalkozási kategóriákhoz leginkább hasonlóak – mondhatnám: velük egyek – a saját nemzeti csoporthoz tartozó alkategóriák. Ennek messze vezető kettős konzekvenciája van. Egyrészt hipotézisként felvethető, hogy más nemzetek foglalkozási alkategóriáit, s ily módon *társadalmuk modelljét*, minden bizonnyal saját *nemzetünk foglalkozási csoportjairól* szerzett és őrzött benyomásait kivetítve konstruáljuk. Másrészt tényszerűen bizonyítható, hogy a saját nemzeti csoport foglalkozási alkategóriáiról és a külső, más nemzeti csoportok foglalkozási alkategóriáiról kialakuló sztereotip jellemzés egymástól *eltérő elvek szerint szerveződik*. A meggyőző bizonyítás adekvát módját végül is az ún. kanonikus faktor elemzésben találtuk meg. Kiténik, hogy a kombinált alkategóriák jellemzőinek outgroup esetén a nemzeti komponens erős, az erősebb meghatározója. Ingroup esetén viszont a foglalkozási komponens szinte teljesen elhatalmasodik, ez nyomja rá bélyegét a kombinált kategória egész jellemzésére. Ezt gondolatilag forgathatjuk úgy is, hogy a kereszt kategorizáció kiélezett helyzetében a nemzeti autosztereotípiának merőben más a szerepe, mint a nemzeti heterosztereotípiának. Az, hogy egy „munkás” az „magyar”, az nem ad többletet számunkra a foglalkozási kategória jelentéséhez, de az, hogy egy „munkás” az „német”, az viszont érdemben befolyásolja a kombinált kategóriáról születő összképet. Ez az aszimmetria összhangban van a saját csoport észlelt variabilitására vonatkozó kísérleti tapasztalatokkal, s ugyanakkor konkrétan a nemzeti identitástudat szűrt percepciók kihatására is fényt vet: a saját nemzetre vonatkozó sztereotípiának relatíve csekély az integratív ereje.

8. A TÁRSADALOM- ÉS NEMZETKÉP TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSA

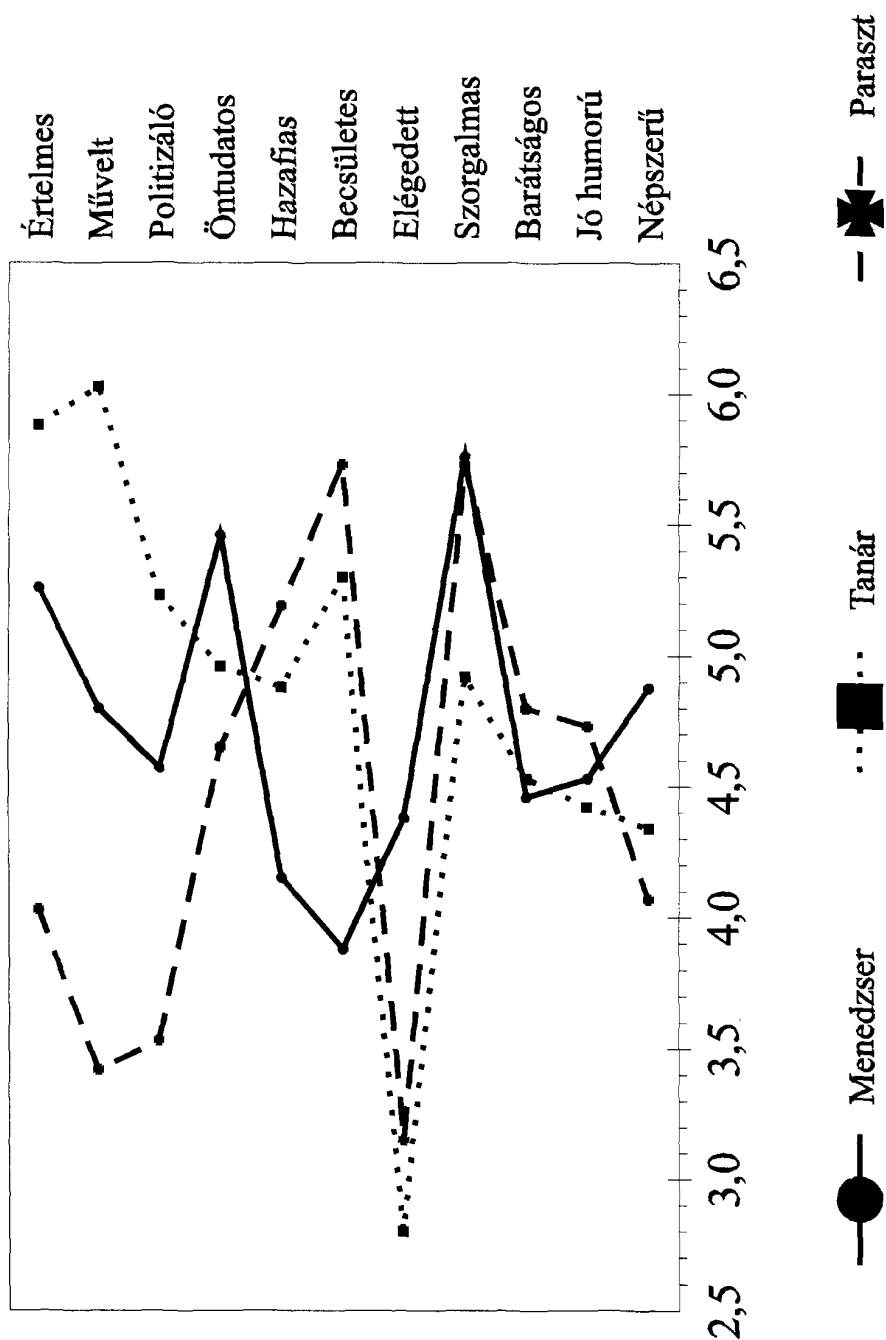
A különböző időpontokban feltárt, különböző társadalmi konstellációkra jellemző sztereotípiák egybevetethetők. Szemügyre véve a sztereotípiák tartalmának és viszonyainak alakulását, olyasmit tudunk meg a közgondolkodás változásairól, ami egyébként a találgatások és a feledés homályába veszne.

A történeti dinamika kutatása még nem erőssége a nemzetközi sztereotípiaszakirodalomnak. A Katz–Brady-vizsgálat monoton ismételtetése hozhatna ugyan információkat az etnikai előítéletesség mértékének és a preferenciák tartalmának történeti alakulásáról, de az eredmények intellektuálisan nem felvillanyozóak: az amerikai elit Princetonba járó gyermekeinek világképe félszáz év alatt sem fordult ki sarkaiból. A miénk azonban hamarabb is kifordul, ezért is váltott ki figyelmet a vonatkozó eredmények sora, amelyeket az 1970-es, 1980-as, 1990-es években halmoztunk fel (HUNYADY, 1996). 1981-ben a Szovjetunió és a keleti blokk államai hízelgő megvilágításban tűntek fel, de az országjellemzésekből kiolvasható volt az

Egyesült Államok szuperhatalmi pozíciója, Nyugat-Európa kulturális fölénye és a nyugati világ mind kevésbé leplezhető gazdasági erőnléte is. Ugyanekkor a nemzetjellemezések értékelő töltete kettős okból és értelemben elvált az országok megítélésétől. Egyfelől az országok feltételei és teljesítményei általában sem maradéktalanul mosódnak össze az országalakók emberi arculatával, másfelől a politikai presszió kevésbé vette célba és érte el közvetlenül a nemzetjellemezéseket, mint az országok hangoztatott hierarchiáját. Ezzel is magyarázható, hogy az „orosz” kimondottan magas értékelési szintjét elérte, tartotta az „angol” jellemzésének értékelő töltete. A nyugati nációk összetartoztak a kérdezettek szemében, a keleti világ jobban szóródott. A nemzeti önjellemezés az előbbiekhöz állt közel, miközben az „angol” és a „magyar” jellemzése tartalmilag kiegészítette egymást. A nemzetjellemezések pikantériáját növelte, hogy a hangsúlyozottan nagyraértékelt „orosz” jellemzésének tulajdonságprofilja és faktorstruktúrája lényegében egybevágott a szinte előítéletesen elutasított „románéval”. A rendszerváltás után, 1991-ben a két náció tulajdonságprofilja változatlan, egymáshoz közeli maradt, de immár értékelésük is egymáshoz közel került, az „orosz” zuhanásszerű leértékelésével.

A társadalmi-foglalkozási kategóriák jellemzésében 1981-ben is egyértelmű volt az értelmiségi foglalkozások értékelési fölénye amellet, hogy a politikailag kultivált munkás – pontosabban a szakmunkás – még a hivatali alkalmazotthoz képest is megbecsült helyet foglalt el középsávon. A rendszerváltás után az értelmiségi foglalkozások primátusa változatlan, a fizikai munkavégzők közül ekkor a paraszt kerül előtérbe, a szakmunkás viszont a sor végére szorul a segédmunkás mellé. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a munkások értékelésbeli hanyatlása nem egyedüli és elszigetelt, párhuzamosan viszonylag nagy az ún. tekintélyfigurák (így a tanár és a munkahelyi vezető) presztízvesztése is, de 1981 és 1991 között valamennyi társadalmi-foglalkozási kategóriának, sőt a nemzetjellemezések döntő többségének, köztük a „magyarnak” az értékelése hanyatlott.

E változások magyarázatát keresve evidens arra rámutatni, hogy a külső befolyásolás és direkt politikai presszió elenyészett, s ez az „orosz” és a „munkás” összképen belül művilleg fenntartott pozíciójának elvesztésével járt. E tekintetben figyelemre méltó, hogy a befolyás és presszió mért *fénykorában sem volt teljesen átütő*, részsikerét már ekkor is kísérték árulkodó jelek. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy nemcsak az ideologikus kultusz omlott össze, de a nemzetközi összképben a orosz-szovjet birodalom *tényleges helyzete*, s a társadalmi összképben a munkások egzisztenciális biztonsága és politikai erőnléte *valós változáson* is átesett. Mindemellett nem téveszthetjük szem elől az általános értékelési szintesést, amely a tekintélypozíciókat és a saját nemzeti kategória megítélését nagyban érintette. Ez alighanem az értékekben való általános elbizonytalanodással hozható összefüggésbe, amely a politikai rendszerváltásnak tudatosan célba nem vett, nem is magától értetődő folyamánya lett. Kifejezésre juttatja a társadalmi értékek bizonytalanságát az a hasadt értékelés, amely jellegzetes társadalmi-foglalkozási kategóriák jellemzésében 1994-ben megnyilvánult (5. ábra). A tradicionális és relatíve újra méltányolt „paraszt” becsületes, de műveletlen. A korábban oly nagyra tartott „tanár” művelt, de élheterlen a kérdezettek szemében. Az emelkedő piacgazdaság jellegzetes kategóriája, az „üzletember” pedig hatékony, de morálisan kétes.

5. ábra. A „menedzser”, a „tanár” és a „paraszt” jellemzésének tulajdonságprofilja, 1994

9. A SZOCIÁLIS IDENTITÁS TÖRTÉNETI STRUKTÚRAVÁLTÁSA

Az átértékeléseknek a pszichológiai jelentőségét természetesen nem meríti ki, de jelzi, hogy egymáshoz képest hogyan alakult 1981-ben és 1991-ben a kérdezett diákminták három jellegzetes identitáselemének jellemzése. A „magyar”, a „tanuló” és az „én” sztereotipikus jellemzése általános szintjén túl egymáshoz képest is elmozdult a két időpont között: a nemzeti identitáselem értékhangsúlya eltűnt, különösen háttérbe szorult a kiemelt énhez képest. De már az elmondottakból is felsejlik talán az elméleti jelentőségű tanulság, hogy itt *nem csupán egyes kategóriák* egyes vonásainak vagy teljes jellemzésének a módosulásáról van szó tapasztalati alapon, hanem *a kategóriák összességének és az összkép egészének átrendeződéséről* a történeti konstellációváltozás hatására. A konstellációváltozás nem egyedi tapasztalatok gyűjtésén alapuló, hanem deduktív logikát követő hatást is kifejtett és ki is fog mindig fejteni.

10. TÖRTÉNETI KATEGORIZÁCIÓ A KÁDÁR-KORSZAKBAN

A társadalmi változások nemcsak hatnak a különböző társadalmi kategóriák és viszonyaik felfogására, hanem maguk is leképeződnek történeti kategóriák elkülönítésében és jellemzésében.

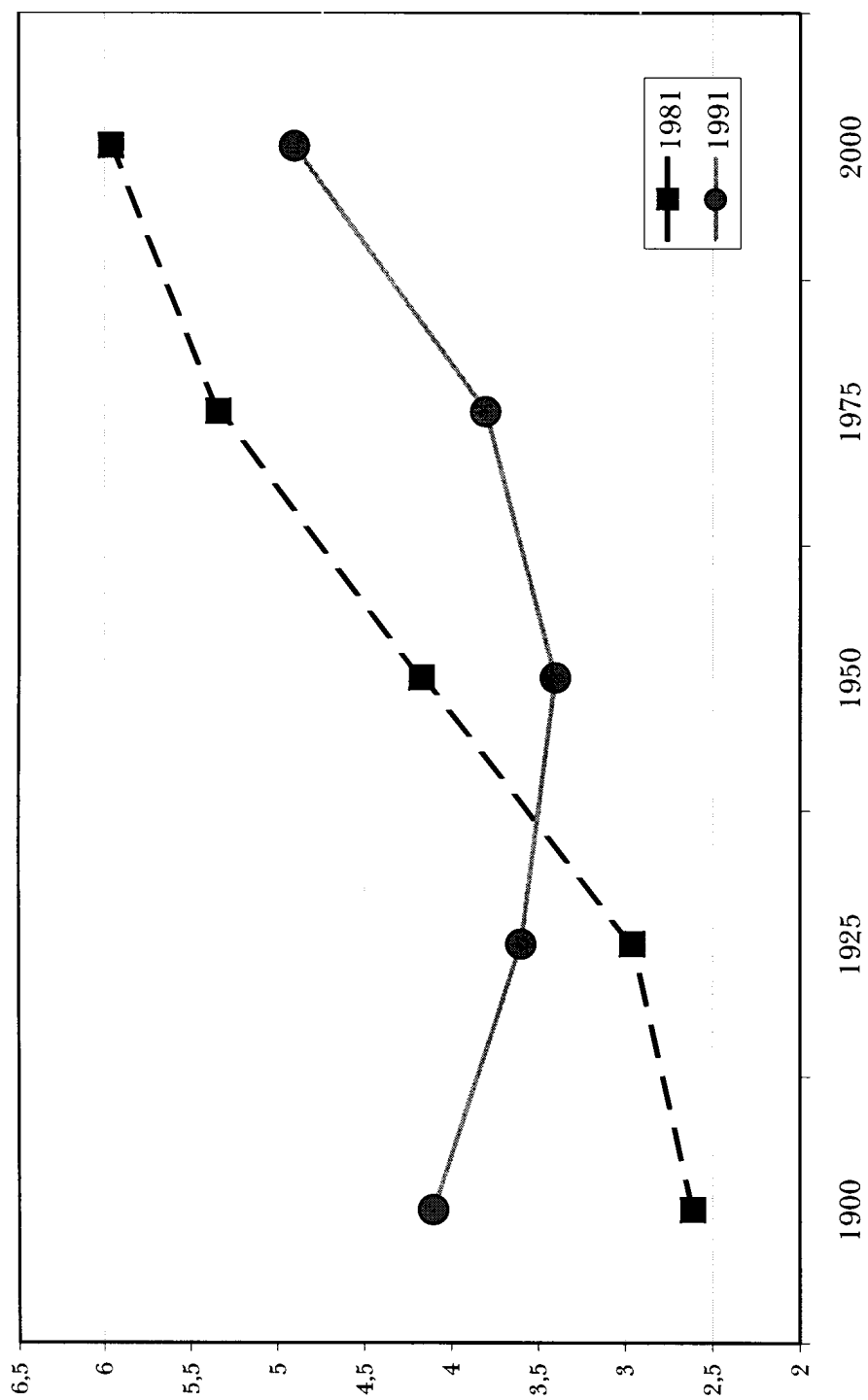
A *történeti kategorizáció* és az ehhez kapcsolódó típusrajzok annyiban vetnek fényt a sztereotípiák természetére, hogy *a)* ezek itt nyilván nem a társas kapcsolatokban funkcionálnak, hanem mozaikdarabként a világkép kitöltésére szolgálnak, *b)* ugyanakkor valamiképp a jelen tapasztalataiból építkeznek és a jelenkorhoz való viszonyuk kitüntetett jelentőségű, *c)* az idő alapul vett dimenziójában egy sorba illeszkednek, s ez az elrendeződés maga is jelentésteli: egy fejlődésvonal képét mutatja, akár azt is feltételezhetjük, hogy egy fejlődésfelfogásból deriválódik.

Elsőként 1971-ben végeztünk szisztematikus vizsgálatot, amely a *XX. század különböző szakaszainak jellemzésére* irányult. Leszűrhattuk, hogy a század pregnáns történeti szakaszairól van benyomása az országos reprezentatív minta tagjainak, csoportjainak, s ennek a jellemzésnek a tulajdonságprofilja és értékelő töltete viszonylag széles körben egybevág. A történeti szakaszok sztereotip jellemzéséből kibontottunk egy fejlődésgörbét is, amelyben a mélypontot a Horthy-korszak, a csúcspont pedig maga a megélt Kádár-korszak képezte. Ezzel lényegében egybevágott az a kép, amelyet a kérdezettek saját családjuk történetútjáról vázoltak fel. E korszakjellemzésekre hathatott egyfelől egy naiv fejlődésfelfogás, amely azt a sötét múltból az ismerős és élhető jelenbe vezető útnak tartja. Hathatott másfelől a politikai rendszer pressziója, amely 1945-ben, 1948-ban, illetve 1957-ben határozta meg a maga – legitimálni kívánt – időszakának kezdetét. S valóban 1945 bizonyult a tengelynek a század szakaszainak értékelésében. Ezzel együtt az 1948–53-as Rákosi-korszak megítélése volt a leginkább ellentmondásos, mert a köztörténet tekintetében megosztotta a mintát, a családtörténet tekintetében pedig kifejezetten elmaradt a megelőző, koalíciós korszak értékelésétől.

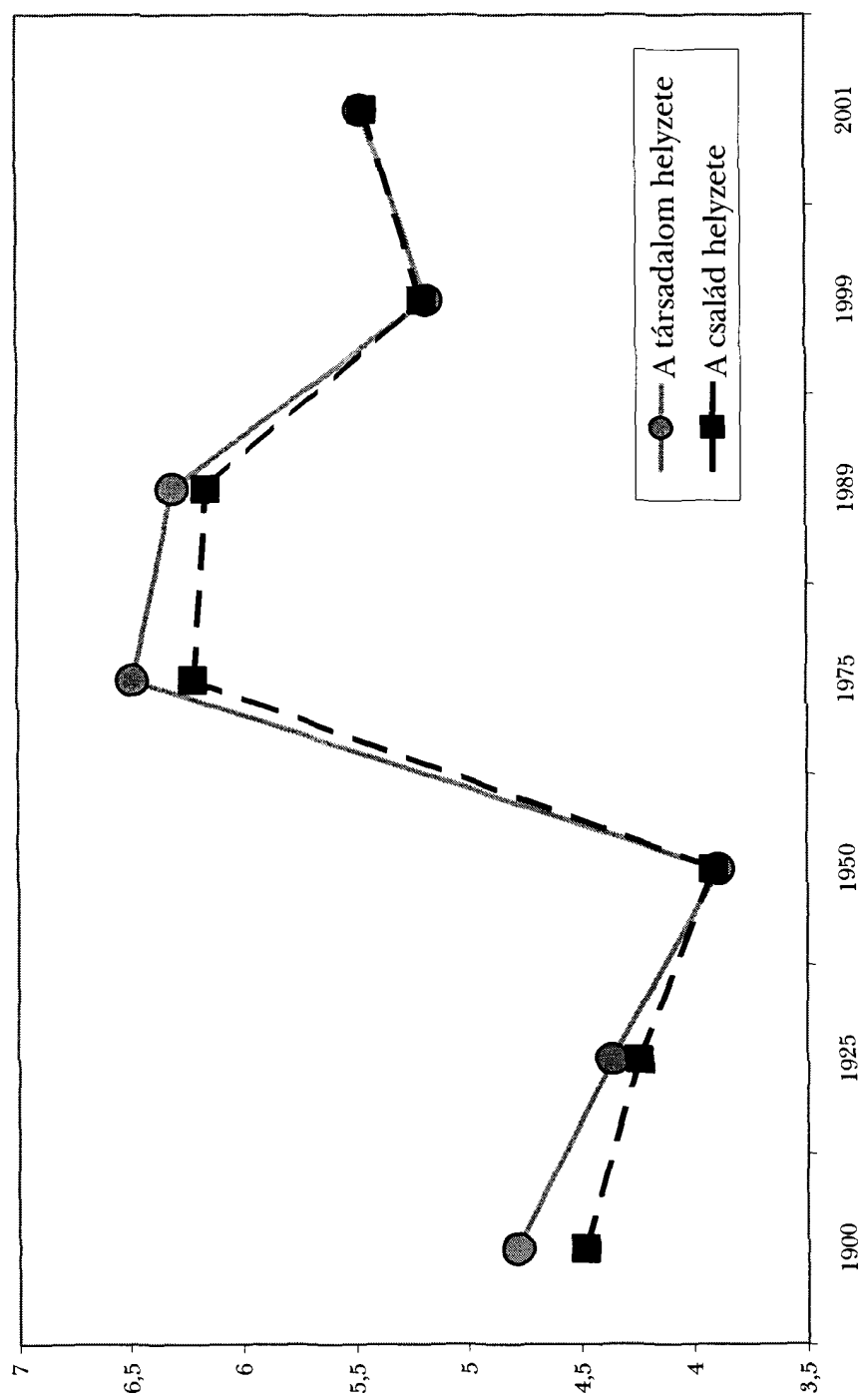
11. A KÁDÁR-KORSZAK A TÖRTÉNETI KATEGORIZÁCIÓBAN

A korszakjellemzések tulajdonságtartalma, értékelő töltete, egymáshoz fűződő viszonyai azonban maguk is történeti konstellációhoz kötődnek. A rendszerváltás e tekintetben *gyors és lényeges változást* hozott, amit az 1981-ben és 1991-ben diák-mintán végzett vizsgálatunk adatai jól illusztrálnak (6. ábra). A század öt társadalmi-politikai berendezkedését reprezentáló öt évszám közállapotainak megítéléséből a rendszerváltás előtt és után más összkép bontakozik ki. 1981-ben még a töretlen fejlődés naiv felfogása jelentkezik, 1991-ben viszont már az a lapos U görbe lép helyébe, amely tulajdonképpen állandósult az utóbbi évtizedben. A diákok ekkor a Ferenc József-i békeévekhez képest hanyatlásnak fogják fel a Horthy-korszakot, de 1950, a Rákosi-éra ideje képezi a mélypontot, melyhez képest kifejezetten emelkedik a Kádár-korszak értékelése, ahonnan lankadt ütemben tovább is felfelé vezet a jövő útja. A történetileg tapasztalatlan iskolásoknak ez a rendszerváltásra adott gyors reakciója egyrészt a Rákosi-korszak erős leértékelését hozza, másfelől értékelő különbségtételt e periódus és az immár szintén a múltba sorolható Kádár-rezsim között, az utóbbi javára. 1994-ben, majd legutóbb 2000 januárjában országos reprezentatív mintákon ismételtük meg a XX. század történeti szakaszainak és a közeljövő kilátásainak jellemeztetését (7. ábra). A válaszokból kibontható fejlődésvonal lényegében azonos, azzal a csattanóval, hogy a Kádár-korszaknak nem különösen emlékezetes vagy előrevivő éve, 1975 kimagaslik a történeti dátumok közül, hozzá képest a korszakzáró 1989 is már hanyatlásnak mutatkozik, s első helyét még a jövő optimista kilátásai sem kérdőjelezik meg. A rendszerváltás mélypontra juttatta a Rákosi-korszak megítélését, de addig felülmúlhatatlan magaslapon tartotta és tartja a Kádár-rezsim értékelését. E kettő tehát külön mozdul, szétvált a köztudatban, sőt kifejezetten egymás ellenpontjai a század értékelésében. Úgy tűnik, hogy az emberek a rendszerváltó politikai elit és az álláspontját közvetítő tömegkommunikáció befolyásával dacolva – ami önmagában is különleges jelenség – az úgymond „elmúlt negyven évet” *két kategóriába* tagolják. A közelmúlt és a jelen között szintén erős lehet szemükben a történeti cezúra, hiszen korszakhatárok után tudakozódó kérdésre ők maguk a leggyakrabban a rendszerváltást jelölik meg. A jelen kiindulópontjából tett összehasonlítás a Kádár-korszak megítélése szempontjából előnyös, ami ellentmond mind a naiv fejlődés-felfogás optimizmusának, mind az új rendszer igazolására vonatkozó szociálpszichológiai-elméleti várakozásoknak.

A történeti kategóriák jellemzése sohasem volt független a politikumtól. 1971-ben eszmei-politikai mozgástér hiányában ezt kifejezetten abból a célból is vizsgáltuk, hogy lévén a rendszer irányában való elkötelezettség, a hozzá igazodó konformizmus, az apolitikus mentalitás és a kisebb-nagyobb mérvű ideológiai deviancia indikátorához jussunk. A pártpolitikai kötődés szerepét idén vizsgáltuk először: tapasztalva, hogy az 1998-ban az MSZP-re szavazók, illetve a FIDESZ-, kisgazda- és SZDSZ-támogatók között van eltérés abban, hogy egyfelől mennyire hangsúlyozzák 1975 értékeit, s másfelől mennyire pozitívnak ítélik a közeljövő kilátásait. Mindazonáltal a kimutatható attitűdkülönbségek egyik esetben sem borítják fel a történeti kategóriák értékelési rangsorát, a fejlődés társadalmilag elfogadott összképét.

6. ábra. A társadalom történetének fejlődésvonala 1981 és 1991: a korszakjellemzők értékelő töltete

7. ábra. A társadalom- és családtörténeti időszakok értékelése, 2000

12. A POLITIKAI ESZMÉK ÉS A PÁRTOK MENTÁLIS TÉRKÉPE

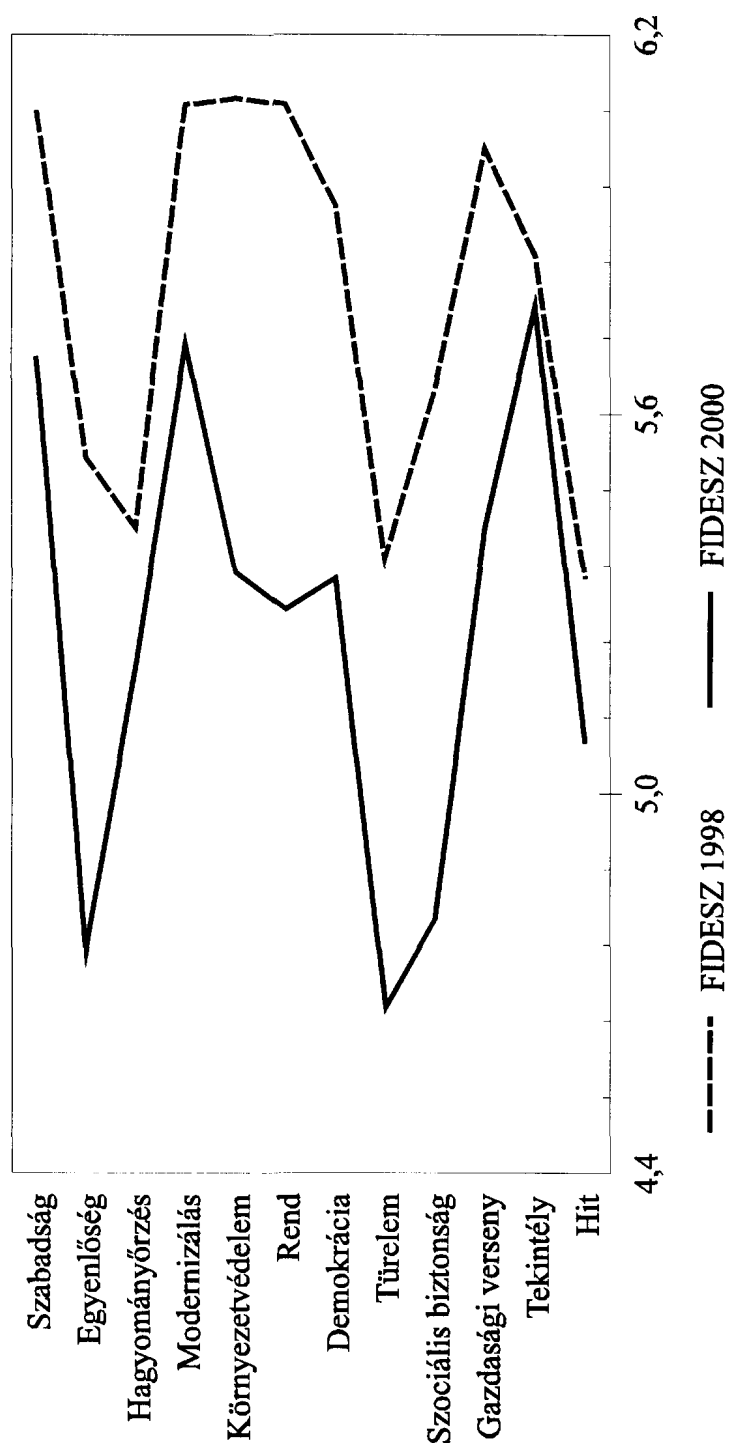
Gondolatmenetünkben a különböző politikai csoportok és ezek eszmei arculatának kérdéséhez jutottunk el. A politikai csoport és az ideológiai pozíció természetesen maga is leképeződik a társadalomra vonatkozó sztereotípiákban, s a rá vonatkozó sztereotípiák – az idők lassú vagy pergő múlásával – szintén átmehetnek változásokon.

Az ideológiai kategóriák jelentőségére a történeti információfeldolgozásban mindenképpen rá kellett eszmélnünk, amikor a XX. századi magyar és egyetemes történet kiemelkedő személyiségeinek bemutatását kértük iskolai tanulóktól.

A történeti személyjellemzésekben elhatalmasodó ideológiai kategóriák lehetnének pusztán szavak, melyeknek sok, rendezett értelmük nincs a politikai szempontból laikus népesség számára. Legalábbis ezt a székszist sugározzák a politikai pszichológia úttörői közül többen, akik tapasztalataikat az Egyesült Államokban gyűjtötték. Nem így Magyarországon: 1997-ben bonyolítottunk le egy olyan kiterjedt vizsgálatot, amelyben tanulók ideológiai kategóriákhoz tartozó értékhierarchiákat határoztak meg szép sikerrel (HUNYADY, 1998). Arról nyilatkoztak, hogy mely értékek fontosak inkább s kevésbé egy „konzervatív”, „kereszténynemzeti”, „liberális”, „szocialista”, „kommunista” vagy „fasiszta” számára. Ekkor vezettük be az ún. „tagadó értékek skáláját”, amely bizonyos társadalmi állapotok elutasítása útján határozott meg 12 kiválasztható értéket (pl. „ne uralkodjon el összevisszaság, erkölcstelenség és bűnözés a társadalomban, teremtsünk rendet”, vagy „ne nyomorogjon, ne legyen anyagilag kiszolgáltatott a társadalom egyetlen tagja, rétege, osztálya sem, valósuljon meg a szociális biztonság”). Ez az értékskála alkalmas az egyéni értékpreferenciák kinyilvánítására, de arra is, hogy kifejezzük, hogyan percipáljuk egyes eszmei kategóriák, illetve politikai csoportok értékhierarchiáját. Ezen, esetenként széles körben elterjedt csoportjellemzés lehet a politikai sztereotípiának egy neve. Így fogva fel az ideológiai kategóriák értékek szempontjából történő jellemzését, meg kell állapítanunk, hogy 1997-ben a megkérdezett diákok – még az általános iskolások is, de különösen a középiskolások – jól strukturált viszonyokat írtak le, szemlátomást megfélelőképpen tájékoztak a politikum szellemi erőterében.

Ez arra bátorított bennünket, hogy a magyar politikai pártok percepcióját is vizsgáljuk meg közvetlenül az utolsó választás után, 1998-ban, majd pedig 2000-ben (HUNYADY, 2000). 1998 és 2000 között az egyes pártok támogatóinak értékpreferenciái személyes nyilatkozatuk szerint is, s a kérdezettek összességének szemében is elmozdultak (lásd pl. 8. ábra). A politikai csoportok percepciója is egy összképben nyeri el értelmét, és abban funkcionál. Mint látható, érzékeny a pártoknak a változásokhoz való viszonyára, s maga is változik, rövid távon is, lényeges pontokon. Az *eszmei irányultság ismérvei* – amelyekre itt rákérdeztünk – elvben viszonylag állandó vonások a pártok aktuális politikai magatartásmódjához képest, bár esetenként az emberi stílus lehet tartósabb, mint az ideológiai irányvétel.

A pártokra *jellemzőnek ítélt magatartásmódot* is firtattuk – kötetlen kérdéssel – 2000-ben, közel kerülve a sztereotípiafogalom leghagyományosabb értelmezéséhez. A spontán adott minősítések tömege többek között az akaratérvényesítés módjával,

8. ábra. A FIDESZ-nek tulajdonított értékprofil, 1998 és 2000

a higgadt vagy vibráló dinamikával, a kommunikáció élénkségével vagy visszafogottságával, a hozzáértés fokával kapcsolatos. Mint minden percepció teljesítmény, természetesen nemcsak a jellemzés tárgyaira vet fényt, hanem a megítélő előfeltételezéseire és elvárásaira is. A meglehetősen amorf alany – a közgondolkodást kifejezni hivatott minta – mint ahogy a finomabb különbségtételek mellett és mögött rendelkezne átfogó sztereotípiával, a politikával és az azt megtestesítő politikussal szemben. S mintha – egyfajta kulturális sajátosságként – felfokozott érzékenységet árulna el a fölény érzetével és gesztusaival szemben, amelyre a közélet hatalomra törő és azt gyakorló képviselőinek, csoportjainak nemegyszer valóban van hajlama. A szemlélő érzékenysége is a múltunkból fakad.

Elöljáróban beszámoltam arról, hogy a nagyra nőtt sztereotípiailrodalom zöme azzal foglalkozik, hogy mi a szerepe a csoportsztereotípiának a csoporttagok megismerésében, s viszont, a csoporttagokra vonatkozó ismeretek mennyiben alakítják és képviselik a csoportról való tudást. „Vissza Lippmannhoz!” felkiáltással magam egy deviáns sztereotípiamegközelítést körvonalaztam, hogy azután illusztráljam annak eredményeit. Eszerint az is vizsgálandó és tanulságos, hogy a csoportsztereotípiának mint mozaikdarabnak mi a szerepe a társadalom összképének felfogásában, s viszont, a társadalomról alakuló összkép hogyan jelöli ki a csoportsztereotípiát helyét és értelmezi át annak tartalmát. Magyarán, álláspontom szerint a csoportjellemzők nemcsak a tagokról leszűrt általánosítások, hanem csoport-összehasonlításból adódó megkülönböztető jegyek, s a csoport-összehasonlítás – akár pszichológiai – dimenzióit az összkép szabja meg, ahogy ezt az érintettek látják és láttatják.

Remélem, sikerült a társadalom látni vélt egyes vetületeit (nevezzük kognitív területnek) úgy bemutatni, hogy kitűnjön, rajtuk a különféle kategóriáknak strukturált kapcsolatrendszer van: egyfelől a csoportok tulajdonságainak rögzült profilja, másfelől sokféle értékelési hierarchiája él a köztudatban. E kétféle struktúra közül a tulajdonságstruktúra bizonyult makacsabbnak, a kategóriák hierarchiája érzékenyebb a történelmi léptékű társadalmi konstellációváltozásokra. A kognitív területek közötti (meglehetősen szövevényes) kapcsolatokkal itt most érdemben nem foglalkoztunk, de talán így is felderengett összefüggés a társadalommodellek, fejlettség, nemzetek és régiók között ezek antropomorf tulajdonságok révén történő társadalmi leképezésében.

Walter Lippmann, a kiváló amerikai publicista és gondolkodó 1922-ben írt klasszikus munkája, a *Public Opinion* ehhez a kutatási stratégiához is ad indítást és fogalmi eszközöket. A sztereotípiákat úgy fogta fel, mint a világ egészének és téri, idői, különféle aspektusainak leképezését. A kultúra kínálja őket, az ember általuk lát, tulajdonképpen bennük foglal helyet, s e kidolgozott és megszokott helyéhez ragaszkodik. Lippmann a sztereotípiák szerepét a maga ellentmondásosságában kezeli. Számol ezek létével és hatásával, tudja, hogy általánosított és érzellemmel átjárt természetük a valóságtól elválik, számot vet azzal, hogy a társadalmat alkotó emberek magatartása ezekhez igazodik, szükségét látja kontrolljuknak, s számára ennek része szerepük tudatosítása. Amit a magunk vizsgálataiból a sztereotípiák tartalmáról és jellegéről megtudtunk, az beleillik ebbe a képbe.

Ugyanakkor, ha egész őszinte vagyok, akkor az itt bemutatott megközelítés inspirációja nem Walter Lippmann-nel kapcsolatos olvasmányélményemből fakadt,

hanem a hazai viszonyokból és személyes érdeklődésemből. Talán nem felesleges felidézni az előzményeket. Különösen, mivel ebben – a ma hazai szaknyelvén szólva – a szakmai identitásomat érintő narratívumban az előadássor névadójának, Mérei Ferencnek kitüntetett a szerepe.

Pályám kezdetén, valójában a szakdolgozatomból írtam egy kis kötetet *Tanulók történeti alapfogalmai* címen (HUNYADY, 1967). Már akkor az érdekelt, hogy az intézményesen közvetített ideológia találkozik-e és mire jut a társadalomra vonatkozó egyéni nézetekkel. A nemzet, a társadalmi osztály és a társadalmi fejlődés fogalmát vizsgáltam, konstatálva, hogy ezek oktatott-sugallt formái többnyire absztrakciós zárványok, amelyeknek szegényes kapcsolatai vannak a történeti ismeretekkel és társadalmi tapasztalatokkal.

Mérei méltányolta a történelem szemléletében kulcsfontosságú alapfogalmak empirikus elemzését, be is épített az eredményekből egy oldalt a *Gyermeklélektan* épp az idő tájt lezárt *kéziratába*. Ugyanakkor nem volt elégedett az alapfogalmak tartalmának magas absztrakciós szintre szorult vizsgálati módjával. 1968 decemberében nekem mint 26 éves pályakezdőnek zord ösztönzéseként a következőket írta: „Minden gyermeklélektani tapasztalatom, főként társadalmi képzetekre vonatkozó kikérdezéseim azt mutatják, hogy a verbális szint mögött gazdag személyi tapasztalás rejlik. A gyermek személyes tapasztalásai fűződnek olyan szavakhoz, hogy »ország«, »párt«, »társadalom«, »állam« stb. Zászlók, feliratok, előadások, jelmezek, verssorok, TV-képek, a »Géza bácsi azt mondta« stb. Ezek a kis tapasztalások kötődnek hozzá a tanult verbális anyaghoz, és az izgalmas pszichológiai probléma az, hogy hogyan lesz az ünnepélyből, a fényképből, a nagybácsiból, a TV-ből elvont fogalom, amelyhez a gyerek szót tanul. Nos, úgy látom, hogy Ön tudja ugyan, hogy a fogalmaknak van ilyen tapasztalási háttere, tapad hozzájuk benyomás-fürt, lebegnek egy élmény rezervoáron, de még sem dolgozta fel (vagy legalábbis nem közölte) az erre vonatkozó anyagot.”

Mérei mélyen pszichológiai bírálatának abban és arra lett számottevő hatása, hogy a fogalmi hierarchiák absztrakciós csúcsai helyett legalább egy szinttel lejjebb folytattam az itt referált kutatásokat. Így jutottam el a nemzeti, társadalmi-foglalkozási és történeti kategóriák és sztereotípiák rendszerszerű és módszeres vizsgálatához. Tartok tőle, hogy Mérei Ferencnek a vizsgálati stílussal kapcsolatos igényeit a sztereotípiakutatás, a tulajdonságdimenziókban született ítéletek, s a kategóriák közötti asszociációk metodikája utóbb sem elégítette volna ki. Amiben viszont pszichológusok körében kivételes megértést és hozzáértést tételezek fel vele kapcsolatban, az a mindenkori – szellemi befolyásra és befolyásos imázsra törekvő – hatalom egyszerre játékos és tárgyyszerű szembesítése a köztudat tényeivel.

Számomra a sztereotípiakutatás a köztudatban megjelenő társadalomszemlélet, mondhatnám a társadalom önszemlélete feltárásához volt út és eszköz. A szélsőben szaporodó szakirodalomnak van olyan vonulata, elég itt csak nevekkal utalni erre – Tanaka, Eagly, Scott, Hagendoorf és Jost –, amely változatos elvekkel és módszerekkel támogatja ezt a megközelítést. Rájuk is gondolva a címben megfogalmazott kérdés lehet e terület kutatóinak *csendes meglepedést kifejező sóhaja* is: ó, mi is lenne velünk sztereotípiák nélkül?

IRODALOM

- HAMILTON, D. L. (1979) A cognitive-attributional analysis of stereotyping. In Berkowitz, L. (ed.) *Advances in experimental social psychology*. 53–84. Vol. 12. Academic Press, New York
- HAMILTON, D. L. (1981) Stereotyping and intergroup behavior: Some thoughts on the cognitive approach. In Hamilton, D. L. (ed.) *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. 333–353. Erlbaum, Hillsdale
- HAMILTON, D. L., SHERMAN, J. (1994) Stereotypes. In Wyer, R. S., Srull, T. K. (eds) *Handbook of Social Cognition*. 1–68. (2nd ed.) Vol. 2. Erlbaum, Hillsdale
- HAMILTON, D. L., SHERMAN, J. (1996) Perceiving persons and groups. *Psychological Review*, 103, 336–355. (Magyarul: Személyek és csoportok észlelése. In Hunyady Gy., Hamilton, D. L., Nguyen Luu, L. A., (1999) (szerk.) *A csoportok percepciója. (Pszichológiai tanulmányok XVII.)* 91–130. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HAMILTON, D. L., TROLIER, T. K. (1986) Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In Dovidio, J., Gaertner, S. L. (eds) *Prejudice, Discrimination, and Racism*. 127–164. Academic Press, New York
- HUNYADY GY. (1967) *Tanulók történelmi alafogalmainak vizsgálata*. Tankönyvkiadó, Budapest
- HUNYADY GY. (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY. (1997) A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. *Új Pedagógiai Szemle*, 10, XLVII. évf., 45–59.
- HUNYADY GY. (1998) Egy új generáció társadalomképe és neveléssel kapcsolatos attitűdjei – tanulók mintái a '90-es évek második felében. In Varga L., Buday A. (szerk.) *Közüktatás-kutatás 1996–97*. 9–43. MKM-MTA, Budapest
- HUNYADY GY. (2000) Politikai sztereotípiák: pártok jellegzetességei a közgondolkodás tükrében. *Alkalmazott Pszichológia*, 1, II. évf., 5–24.
- HUNYADY GY., HAMILTON, D. L., NGUYEN LUU L. A. (1999) (szerk.) *A csoportok percepciója. (Pszichológiai tanulmányok XVII.)*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY., HANN E., LÁZÁR G., PÖRZSE K. (1974) *Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról* (MRT Tömegkommunikációs Kutatócsoport, Zárt kiadvány), Budapest
- JOST, J. T., BANAJI, M. R. (1994) The role of stereotyping in system justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33, 1–27.
- KATZ, D., BRALY, K. W. (1935) Racial prejudice and racial stereotypes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 30, 175–193.
- KRECH, D., CRUTCHFIELD, R. (1948) *Theory and Problems of Social Psychology*. McGraw-Hill, New York
- LIPPMANN, W. (1922) *Public Opinion*. Macmillan, New York
- OAKES, P. J., HASLAM, S. A., TURNER, J. C. (1994) Cognition and the group: Social identity and self-categorization. In *Stereotyping and Social Reality*. 80–103. Blackwell, Oxford (Magyarul: Megismerés és a csoport. In Hunyady Gy., Hamilton, D. L., Nguyen Luu L. A. (1999) (szerk.) *A csoportok percepciója. (Pszichológiai tanulmányok XVII.)* 446–470. Akadémiai Kiadó, Budapest
- TAJFEL, H., TURNER, J. C. (1986) The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In Worchel, S., Austin, W. G. (eds) *Psychology of Intergroup Relations*. Nelson-Hall, Chicago

WHAT WOULD WE DO WITHOUT STEREOTYPES?

HUNYADY, GYÖRGY

Although the concept of stereotypes is traditionally mixed up with that of prejudice, nevertheless, the possible and necessary role of stereotypes in the perception of others and ourselves has been demonstrated and elucidated by research based on information processing paradigm. The author argues that stereotypes function as pieces of a mosaic of the social image in the cognition of the whole society, thus, in regulating relationships among social groups as well. The study organizes several decades of research into a dozen points. It discusses the contents and relationships of national stereotypes, and introduces stereotypes regarding continents and the East-West dimension. It is revealed that not only personal traits are attached to national and geographical categories in public thinking, but so are occupational categories and social models. The change of the political system was accompanied by changes in the system of national and social stereotypes, and so were the relationships of categories constituting the elements of social identity. Reflecting on the facts of the changes, people also categorize historical times, and the stereotypes linked to historical categories have also undergone changes. With the emergence of political pluralism, stereotyped characterizations of political parties were received (e.g. about their value-orientations); these party-stereotypes become meaningful in and change together with the overall image of politics. The tendencies of the contents and relationships of stereotypes cannot be inferred from the contact hypothesis, but emerge predominantly from changes in the social image deductively.

Key words: *national and social stereotypes, functions of stereotypes (in the cognition of individuals and society), implied social theory, change of the political system, East–West dimension in public thinking, historical categories and stereotypes, changes of stereotypes (inductive vs. deductive)*